
Godfather of godvrezend bisschop?

De ethiek van Ambrosius in het spanningsveld van Schriftgezag en pragmatisme

Benno Zuiddam
Research Fellow
Faculty of Theology
North-West University
Potchefstroom Campus
drbazuidam@outlook.com

Abstract

Godfather or godfearing bisshop? Ambrose's ethics between pragmatism and Scripture authority

In the 1990's Neil McLynn redefined Ambrose of Milan as a manipulative politician who used the new state religion as a vehicle to broker personal power and influence. This view acknowledged the potential tension between the teachings of early Christianity and the prevailing pragmatism of an age where Christianity became a privileged religion. Although McLynn's view has been regarded persuasive from a modern point of view, it largely built on supposition rather than Ambrose's work in a textual and contemporary historical context (primary and secondary sources of Late Antiquity). Careful exploration of these sources shows that, like earlier fathers of the Church, Ambrose showed himself a man of principle and self-denial, who operated from the premise of the Scriptures as God's authoritative voice for past and present. Secondary sources from Late Antiquity confirm that he was also recognized by his contemporaries as

such. A philological investigation of Ambrose's magnum opus on ethics, De Officiis, considers Ambrose's views on authority and human thought and behaviour. From a moral perspective, Ambrose argues that his office of bishop is principally a teaching office, not to promote personal interest, but to pass on the oracles of God for human life, the teachings of Scripture. While the church father also identifies practical tensions, he sets forth the Divinas Scripturas as guiding principle for Christian ethics and per implication for all of humanity, as he considers all the world under the claim of its Creator and Lord. Christ is entitled to the obedience of all. Historically this is evidenced in Ambrosius's endeavours to use his influence with Roman emperors to change the imperial laws towards Divine law, i.e., to Christianize society. Building on Bartelink and Davidson, a linguistic analysis of De Officiis shows Scripture authority to be the determining factor for Ambrose's ethics. Ambrose did not think opportunistically, but subjected to external accountability in determining what was right and wrong. This hypothesis acknowledges Ambrose's specific personality and gifted political background, but suggests that rather than self-interested Machiavellianism, Scripture was the guiding moral principle for his goals and actions.

Opsomming

In de jaren negentig introduceerde Neil McLynn zijn herbeoordeling van Ambrosius van Milaan als een manipulatieve politicus die de nieuwe staatsreligie gebruikte als een middel om persoonlijke macht en invloed te bewerkstelligen. Deze visie onderkende de potentiële spanning tussen het vroege christendom en de keizerlijke bestuurscultuur in een tijd waarin het christendom een bevoorrechte religie werd. Hoewel de opvatting van McLynn vanuit een modern oogpunt als overtuigend kan worden beschouwd, is deze grotendeels gebaseerd op veronderstellingen vanuit onze tijd. De vraag is of zij recht doet aan de tekstuele en historische context (primaire en secundaire bronnen uit de late oudheid) van de kerkvader. Een zorgvuldig onderzoek van deze bronnen leert dat Ambrosius, net als eerdere kerkvaders, zichzelf een man van principe en zelfverloochening toonde, die opereerde vanuit de premisse van de Schrift als Gods gezaghebbende stem voor heden en verleden. De secundaire antieke bronnen bevestigen dat hij ook door zijn tijdgenoten

als zodanig werd erkend. Een filologisch onderzoek van Ambrosius magnum opus over ethiek, De Officiis, brengt zijn opvattingen over autoriteit en menselijk denken en gedrag aan het licht. Vanuit een moreel perspectief betoogt Ambrosius dat zijn ambt van bisschop in de eerste plaats een onderwijstaak is, niet om persoonlijke belangen te bevorderen, maar om de orakels van God voor het menselijk leven, de leer van de Schrift, door te geven. Terwijl de kerkvader ook praktische spanningen identificeert, stelt hij de Divinas Scripturas als leidend principe voor de christelijke ethiek en per implicatie voor de gehele mensheid, aangezien hij de hele wereld beschouwt onder de aanspraak van zijn Schepper en Heer. Christus heeft recht op de gehoorzaamheid van allen. Historisch gezien blijkt dit ook uit Ambrosius' pogingen om zijn invloed bij Romeinse keizers te gebruiken om de rijkswetten te veranderen volgens Gods wet, d.w.z. om de samenleving te kerstenen. Voortbouwend op Bartelink en Davidson, bevestigt linguïstisch onderzoek van De Officiis het bepalend karakter van Schriftgezag in de ethiek van Ambrosius. De kerkvader dacht niet opportunistisch, maar stelde zichzelf en anderen onder externe autoriteit, inzake goed en verkeerd handelen. Deze hypothese onderkent de specifieke persoonlijkheid en begaafde politieke achtergrond van Ambrosius, maar stelt dat niet Machiavellisme, maar het gestalte geven aan de wil van God het leidende principe was in de ethiek van deze kerkvader.

1. Inleiding: Zondeval van het pragmatisme?

1.1 Ambrosius: bisschop of klassiek bestuurder?

Wie nader inzoomt op het leven van Ambrosius, ziet in het begin van zijn kerkelijke loopbaan (374) een opvallende ontwikkeling. De kerkvader werd in het tijdsbestek van slechts een week gedoopt en verkozen tot het opzienersambt.¹ Hij was ongedoopt, geen lid van de Kerk en al helemaal geen

1 De vroege bronnen duiden op wijding binnen een week. In ieder geval moet het abrupt en tegen de canonieke regels in zijn gebeurd. Zie Paulinus Mediolanensis, *Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi*, cap.3 (MPL020). Davidson beschouwt het abrupte karakter van de wijding van Ambrosius als historisch betrouwbaar, juist omdat dit het aspect was wat de kerkvader uitzonderlijk maakte ten opzichte van diens tijdgenoten: "A. had come from a Christian family; he had not been baptized as a child, though this was not at all unusual in Christian families of the time: the same was true of, *inter alia*, Basil, Gregory of Nazianzus, John Chrysostom, Jerome, and Augustine (A. would in time strongly advocate infant baptism: *Abr.* 2.81, 84; *Elia* 84-5). He had spent his teenage years at Rome, in an environment where the family received regular clerical visits (Paul. VA 4),

diaken of priester. Hij bekleedde dus geen enkel kerkelijk ambt. Toch was hij binnen korte tijd bisschop. "Geen nieuwelings, opdat hij niet opgeblazen worde en in het oordeel des duivels valle",² is de richtlijn die Paulus in de eerste eeuw hanteert. Een aspirant christen dopen en de volgende week tot bisschop wijden is juist iets waar Paulus tegen waarschuwde. Hoe is het mogelijk dat er bij Ambrosius een dermate grote uitzondering op de regel gemaakt wordt?

Pragmatisme leek de doorslag te geven. Bestuurlijke bekwaamheid en een goede reputatie – Ambrosius was een bloedverwant van het befaamde Romeinse geslacht van de Symmachi,³ en was ook de geziene gouverneur van Noordwest Italië.⁴ Hij was een charismatisch bestuurder die op sympathieke wijze in gesprek ging met verschillende partijen.⁵ Deze uitstraling maakte hem geschikt voor bisschop in de ogen van de Milanezen. Daarbij was Ambrosius een vermogend man wiens familiekapitaal nagenoeg helemaal aan de kerk van Milaan ten goede kwam.⁶ Het is zeer wel mogelijk

and would certainly have heard news of major developments such as the goings-on at the Council of Milan in 355. By the time of his election A. was already a catechumen (Paul. VA 7). His sense of theological or spiritual inadequacy thus needs to be measured against a background of Christian influences. Novice he may have been, but he had not been entirely deprived of spiritual nurture. Self-taught clerics were not unusual at this time, either; all that distinguished A.'s case was the abruptness of his initiation. Few leaders had at the time of consecration passed through what we should deem a formal seminary programme; it was normal to do much of the learning on the job." Ivor Davidson, *Ambrose: De Officiis: Edited with an Introduction, Translation and Commentary* (2 vols). Oxford University Press, Oxford 2002, volume 1:448.

2 1 Tim.3:6 (1-16), Tit.1:5-9.

3 Michaela Zelzer, 'Ambrosius von Mailand und das Erbe der klassischen Tradition', *Wiener Studien* (100), 1987:203.

4 Aemilia-Liguria. Deze regio liep van de middellandse zee tot voorbij een deel van de Alpen en sloot de stad Milaan in.

5 Zie Michael Stuart Williams, *The Politics of Heresy in Ambrose of Milan: Community and Consensus in Late Antique Christianity*. Cambridge University Press, Cambridge 2017:58-110. Williams voert het retorische en charismatische argument dusdanig dat hij meent dat de Ariaanse oppositie die tot voor kort algemeen als historisch werd verondersteld, historisch niet bestond. De 'Ariaanse' tegenpartij zou zijn uitgedacht door Ambrosius zelf om diens eigen macht te rechtvaardigen en te behouden. Williams werkt deze stelling nader uit in: Michael Stuart Williams, 'No Arians in Milan? Ambrose on the Basilica Crisis of 385/6', *Historia* (67.3), 2018:346-365. De thesis van Williams

6 "Furthermore, Ambrose was rich. He brought to Milan the wealth of an entire family. Ambrose's elder sister, Marcellina, had been consecrated as a nun in 357. She was content with an annuity from the family estates. Ambrose was celibate. Though a layman, his brother Satyrus also refused to marry. No heir could claim a share of the family lands. With this wealth, Ambrose endowed the church of Milan, though he may well have kept some of it back for his private use. In the tradition of a civic benefactor, he used this private wealth to

dat dit verwachtingspatroon bij de bevolking reeds voor zijn wijding bestond in het licht van het christelijk armoede-ideaal.

De kerkelijke canonieke afspraken van die tijd bevestigden dat men wist dat de wijding tegen het geldende kerkrecht was. Ongeveer tien jaar voor de wijding van Ambrosius deed het concilie van Laodicea (c.363) de stellige uitspraak dat iemand die kortgeleden gedoopt is niet bevorderd mag worden tot de priesterorde.⁷ Dat was geen nieuwe gedachte. Immers, de canones van het oecumenisch concilie van Nicea (AD325) hadden dit reeds nadrukkelijk verboden. “*Nihil deinceps tale fiat*” (‘Zoiets mag helemaal niet gebeuren’) hadden de vaders letterlijk gezegd.

Want ook voor de catechumenen is er tijd nodig en een langere beproeving na de doop; want het apostolisch geschrevene is duidelijk: ‘geen nieuwelings, opdat hij niet door de macht van opgeblazenheid in het oordeel en de strik van de duivel valt’.⁸

Kerkrechtelijk was de wijding van Ambrosius dus onwettig en vanuit de Bijbel klopte het al evenmin. Toch lag de zaak gecompliceerd. Wie Ambrosius’ persoonlijk situatie in Milaan rond zijn verkiezing tot bisschop nader beschouwt, ontdekt dat hij hoewel hij nog niet gedoopt was, wel op catechisatie zat en blijk gaf van een goede geloofsovertuiging en onbesproken leven. De verkiezing was duidelijk een geval van overmacht. Ambrosius wilde zelf niet, maar zwichtte uiteindelijk voor de druk van keizer Gratianus (AD367-383).⁹ En wat de Bijbelse vereisten voor een bisschop betreft: Ambrosius was gelovig, en voldeed aan de meeste kenmerken. Dat hij nog niet gedoopt was, had veeleer te maken met de gecompliceerde houding in de Kerk van de vierde eeuw jegens dit sacrament, dan met gebrek aan beproeving van de leer en het leven van Ambrosius. Wat er gebeurde, laat duidelijk zien hoe de benoeming plaats vond binnen het kader van een keizerlijk bestuursbeleid en de pragmatische instelling van de plaatselijke

leave a personal mark on the church through almsgiving and ambitious building projects.” Peter Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550*. Princeton University Press, Princeton 2012:123.

- 7 Laodicea, Canon 3 verbiedt de verheffing van pasgedoopten in de priesterstand en canon 12 stelt dat kandidaten voor het bisschopsambt eerst lange tijd beproefd moeten worden in leer en leven. Vgl. *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series*, Vol. 14, 2020, <<http://www.newadvent.org/fathers/3806.htm>>.
- 8 Nicea, Canon 2: Nam et tempore opus est catechumeno, et post baptismum probatione majore: apertum enim est apostolicum scriptum, dicens: non nephytum, ne forte inflatus in iudicium incidat, el laqueum diaboli. Voor de Griekse en Latijnse tekst: https://earlychurchtexts.com/main/nicaea/canons_of_nicaea_01.shtml.
- 9 Zie Paulinus Mediolanensis, *Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi, cap.3* (MPL020).

bevolking. Er is evenwel geen aanduiding dat Ambrosius ten tijde van zijn wijding zelf pragmatisch in het leven stond.

1.2 *Of toch een principiële kerkvader onder hoger gezag?*

Een tweede bekende en relevante gebeurtenis uit het leven van de kerkvader was zijn confrontatie als bisschop met keizer Theodosius in AD390. De gouverneur van Thessalonica was kort tevoren vermoord, en had daar volgens boze tongen ook aanleiding toe gegeven, maar de keizerlijke reactie was buiten alle proportie. Bij het bloedbad dat volgde, mogelijk meer op eigen initiatief van hoge militairen dan op bevel van de keizer zelf, lieten 7000 mensen het leven. Theodosius was echter verantwoordelijk. Als reactie excommuniceerde Ambrosius daarom de keizer. Daaruit bleek iets principiëels. Het toonde ook karakter. Anders dan de doorslag van de keizer bij diens aanstelling deed vermoeden, boog Ambrosius niet automatisch voor overheidsmacht, maar durfde hij zijn positie,¹⁰ waarbij hij grote financiële opofferingen had gemaakt, en leven in gevaar te stellen in de confrontatie met onrecht. Daarbij was Theodosius niet de eerste de beste, maar één van de sterke keizers van die tijd. Voor deze politicus stond ook zeer veel op het spel. Milaan was niet zomaar een stad. In AD286 had Diocletianus de residentie van het West-Romeinse deel van het Rijk van *Roma* naar *Mediolanum* verplaatst.¹¹ Praktisch weigerde Ambrosius dus de hoofdkeizer de toegang tot de kerk van zijn rijk in de stad waar de regering zetelde. Daarvoor was behalve moed ook overtuiging nodig. Dat dwong in die tijd dan ook respect af, tot in Perzië toe.¹² De kerkvader wist zich geplaatst onder hoger gezag dan dat van de aardse keizer, namelijk de macht van God en diens Woord.

1.3 *Onderzoeksvraag: de wil van de keizer of het gezag van de Schrift?*

Hiermee zijn de twee polen voor deze bijdrage geïdentificeerd: Ambrosius in het spanningsveld van keizerlijke desiderata en Schriftgezag. Het doel van dit onderzoek is om aan te tonen waar de kerkvader principieel staat, wat zijn levensbeginsel was. Is er, met inachtneming van de gewone menselijke zwakheden, zoals alle gelovigen door de eeuwen heen met vallen en opstaan

10 Keizers hadden in die tijd grote invloed op bisschoppelijke benoemingen en konden kerkvergaderingen bijeenroepen.

11 Trier en Aquileia vervulden een vergelijkbare rol. Reeds vanaf Maxentius had Milaan een keizerlijke residentie. Zie Bispham, Edward, and William Bowden. *Roman Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2008:278-279..

12 Zie Paulinus Mediolanensis, *Vita Sancti Ambrosii Mediolanensis Episcopi*, cap.7 (MPL020).

hun pelgrimsweg gaan, een principiële lijn te duiden bij Ambrosius?

1.3.1 Historische factoren

Vooraf is het belangrijk om enkele historische omstandigheden in kaart te brengen en persoonlijke aspecten van het leven van de kerkvader en diens ontwikkeling in acht te nemen. Ambrosius werd rond het jaar 339 geboren in Trier.¹³ Dat is van belang, want behalve dat zijn vader daar een belangrijke bestuurlijke positie bekleedde, was deze stad het regeringscentrum van de onderkeizer en daarbij kerkelijk gezien een centrum van orthodoxie. Ambrosius groeide dus op in een omgeving die een toevluchtsoord was voor rechtzinnigen in een tijd waarin Ariaansgezinden de macht hadden. Een paar jaar voor de geboorte van Ambrosius, in 336, had Maximinus van Trier¹⁴ in zijn bisdom en stad de verbannen Athanasius verwelkomd. Op 6 november 335 was deze weggestuurd uit Constantinopel door keizer Constantijn en verbannen naar Trier.¹⁵ Later, in 343, herhaalde deze situatie zich toen de kerkvader na de dood van Constantijn opnieuw verbannen werd. Athanasius was niet de enige orthodoxe banneling in Trier. Ook Paulus van Constantinopel werd er ontvangen.¹⁶ Toen vier Ariaanse bisschoppen in Trier aanklopten om er keizer Constans te beïnvloeden, wees Maximinus hen de deur.¹⁷ Hij werd gesteund door Constantijn II (337-40) en Constans (337-350). Deze lijn van orthodoxie zou Ambrosius later voortzetten. Niet onredelijk, maar principieel doortastend zou hij zich tegen het Arianisme verzetten.

Daarmee roeide hij politiek tegen de stroom op. Ambrosius functioneerde in een tijd waarin de feitelijke macht in kerk en samenleving dikwijls in handen was van Ariaansgezinden.¹⁸ Veel

13 Augusta Treverorum, letterlijk: Augustus stad in het land van de Treveri.

14 Maximinus was mogelijk bisschop vanaf c.332, gest. 346/49.

15 Formeel was Athanasius niet om theologische redenen verbannen, maar om politieke. Hij had de graantransporten en voedselbevoorrading van Constantinopel in gevaar gebracht.

16 In AD341.

17 In AD342.

18 De Ariaanse invloed in kerkelijke en politieke kring gold vooral het oostelijk deel van het rijk, maar ook in Italië was deze aanzienlijk. Hillarius van Poitiers had succes met de bestrijding van het Arianisme in Gallië, maar zijn pogingen in Milaan en de rest van Noord-Italië liepen uit op een debacle. Zie: Daniel H. Williams, 'The Anti-Arian Campaigns of Hilary of Poitiers and the 'Liber Contra Auxentium'', *Church History* (61.1), 1992:7-22. In Milaan stond de openbare eredienst onder het gezag van Ambrosius en lag de basis voor de Ariaanse partij in schuilkerken in de vorm van huiselijke samenkomsten. "The attempt of Milanese Arians to seize a basilica in which to meet sometime during late 378 is best interpreted as an effort

hoge geestelijken, diverse keizers en mede-keizers behoorden tot die partij. In Milaan lag de situatie gecompliceerd. Hoewel de kerkelijke macht in handen was van Ambrosius, was zijn Ariaanse voorganger Auxentius jarenlang verantwoordelijk geweest voor de kerkelijke benoemingen. Mogelijk droeg het feit dat het orthodoxe volk van Milaan de eigen geestelijkheid niet vertrouwde bij aan diens abrupte verkiezing als buitenstaander.¹⁹ In ieder geval wist de kerkvader in zijn latere optreden van geen wijken als hij zich op principiële grond bevond. Ook niet onder grote politieke tegenstand en schijnbare overmacht: Rond AD386 was zowel keizer Valentinianus II²⁰ alsook diens moeder, de hoge militairen en groot deel van de geestelijkheid Ariaans gezind. Vrijmoedig durfde de Ariaans-gezinde partij daarom twee kerken in Milaan op te eisen. Ambrosius weigerde en gedaagd voor een vergadering wist hij de afvaardiging van keizer Valentinianus te overtuigen.²¹

Meer dan eens roeide Ambrosius beleefd maar beslist tegen de politieke stroom op. Waarom 'moest' dit? Kennelijk omdat hij zich geplaagd wist onder Hoger gezag en gedreven voelde door andere overwegingen dan eigenbelang. Dat vroeg om doortastende organisatie, vooral als tegenstanders met behulp van de regering hun gelijk in de kerk wilden halen. Een voorbeeld daarvan vond plaats in 381, toen Ambrosius in allerijl te Aquileia een westerse synode

to move Arianism from private into public space." Zie Harry O. Maier, 'Private space as the social context of Arianism in Ambrose's Milan'. *The Journal of Theological Studies* (45.1), 1994:74. Bewust spreekt dit artikel van "Ariaansgezinden" om aan te geven dat het hier gaat om een kerkpolitieke partij die tolerantie jegens of (gedeeltelijke) overname van opvattingen van Arius als uitgangspunt had. Daarmee wordt niet bedoeld dat de Ariaanse partij bestond als volbloed aanhangers van alle opvattingen van Arius. Hiëronymus, een tijdgenoot van Ambrosius, hanteert het woord in dezelfde zin als hij stelt dat de hele wereld Ariaans was geworden (*Altercatio Luciferiani et Orthodoxi* 19).

- 19 "Auxentius' control of ordinations for the nineteen years between 355 and 374 had ensured that the clergy of Milan were predominantly homoean. In such circumstances, conflict over the election of a successor to Auxentius was inevitable. The catholic laity simply refused to accept any candidate from the Milanese clergy because they distrusted their theology." Timothy D. Barnes, 'Valentinian, Auxentius and Ambrose', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* (51.2), 2002: 236.
- 20 Valentinianus II (AD375-392) was de halfbroer van Gratianus.
- 21 Het conflict werd niet zozeer door dogma bepaald, maar was politiek van aard. De tegenstand kwam vooral vanuit het keizerlijk hof. Hoewel de kerkvader de tegenstanders Ariaans noemt, beschuldigt hij diverse individuele hoofdrolspelers niet van ketterij. Zie Michael Stuart Williams, 'No Arians in Milan? Ambrose on the Basilica Crisis of 385/6', *Historia*, (67.3), 2018:358-361.

belegde om de Ariaanse bisschoppen Palladius en Secundianus af te zetten. Deze hadden juist bij keizer Gratianus de toezegging van een algemeen concilie afgetroggeld. Ambrosius overtuigde de keizer echter om deze regionale zaak door westerse bisschoppen te laten afhandelen.²² Wie op fundamentalistische wijze slechts dat laatste in acht neemt, kan Ambrosius kerkpolitiek verwijten, maar negeert de doelen waarvoor hij optrad en de realiteit van samenleving en kerk in de vierde eeuw.

Behalve de politiek-historische uitdagingen en de principiële houding van Ambrosius daarin, is het inzicht-gevend dat ook op andere terreinen van zijn leven de kerkvader niet slechts een man was van woorden, maar ook van daden. Ambrosius wijdde zich als bisschop na zijn aanstelling ijverig aan verdergaande theologiestudie bij Simplicianus van Rome. Hij had een goede beheersing van het Grieks en mede daardoor kennis van de LXX, Philo, Origenes, Athanasius en ook van het werk van Basilius. In zijn boek *De Officiis*, wat voorwerp is van nader onderzoek in deze bijdrage, benadrukt de kerkvader de centrale plicht van een bisschop om het Woord van God te bestuderen en door te geven. Zijn gedrag toont aan dat hij dit ook echt meende. Ambrosius voegde op dit punt de daad bij het Woord.

Zijn wandel als bisschop maakte duidelijk dat hij niet meer voor deze wereld leefde, maar voor de toekomstige. Hij nam een ascetische levensstijl aan en gaf bijna al zijn geld en bezittingen weg, bestudeerde de Bijbel ijverig en stelde die centraal in al zijn spreken. Dat alles geeft de indruk van een oprecht man die zich met zelfverloochening onder het gezag van God en de Bijbel plaatst.

1.3.2 Een hypothese van bepalend Schriftgezag

De levensgang van Ambrosius suggereert, afgaand op het tot nu toe beschrevene, dat we te maken hebben met iemand die, ondanks de druk vanuit de Romeinse overheidsstructuur in zijn tijd, met vallen en opstaan een koers zet op grond van Gods Woord en een hemels koninkrijk dat boven aardse machten staat.²³ Dat past geheel binnen

22 De betrokken bisdommen Ratiaria en Singidunum bevonden zich in het westelijk deel van het Rijk.

23 Het onderzoek van Davidson geeft aan dat bij Ambrosius een hypothese van doorslaggevend Schriftgezag op zijn plaats is. "One of the most important insights into Ambrose's perspective is to be found in his choice of *exempla*. The *auctoritas* of the Scriptures yields concrete paradigms in the lives of the (p.25) heroes and heroines of the faith (plus, for warning's sake, a few of its villains), whose characters are displayed in the biblical narratives ... There is no question in Ambrose's mind that these biblical records offer anything other than

de context van de vroege kerk. Bij vroegere kerkvaders zien we dat de Heilige Schrift daarbij allesbepalend wordt in het spreken, doen en nalaten.²⁴ Het is reeds te zien bij een van de oudste kerkelijke brieven van na de apostolische tijd, die van Clemens aan de Corinthiërs.²⁵ Al enige decades geleden betoogde de Nederlandse patroloog G.J.M. Bartelink dat Ambrosius niet alleen inhoudelijk maar ook wat stijl betreft bij zijn volgelingen de Heilige Schrift aanbeveelt.²⁶ Daar was hij op gericht. Davidson heeft dit meer recentelijk bevestigd:

Ambrose's Latin is saturated with biblical influence. In addition to Cicero, there are also debts to several other classical authors, especially Vergil. While he professed to shun adornment in his style, there are many rhetorical flourishes in his text, and a significant use of imagery. Overall, however, his preoccupation is to 'sound' biblical, and to commend biblical material to his readers.²⁷

Het werk van Davidson en Bartelink is dus een indicatie dat we met een hypothese van bepalend Schriftgezag bij Ambrosius de goede weg inslaan.

reliable historical accounts: the fictitious tales of classical mythology are contrasted with the veracity of these events in real history (3.29, 32)." Ivor Davidson, *Ambrose: De Officiis: Edited with an Introduction, Translation and Commentary* (2 vols). Oxford University Press, Oxford 2002, volume 1:25-26.

- 24 Vgl. Karpf, Heinrich, and Heinrich Karpf. *Schrift, Geist Und Wort Gottes: Geltung Und Wirkung Der Bibel in Der Geschichte Der Kirche: Von Der Alten Kirche Bis Zum Ausgang Der Reformationszeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. Zie ook: Benno Zuiddam, *Heilige Letters en Lettergrepen: De functie en het karakter van het Schriftgezag in de 2de eeuw*. Teologia, Dordrecht 2007.
- 25 E.g. Ehrman, Bart D. *The Apostolic Fathers*. Loeb Classical Library, 24-25. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2003. De brief van Clemens Romanus aan de Corinthiërs is een aaneenrijging van verwijzingen naar het spreken van God. Zie Benno Zuiddam, 'Scripture as Initiator, Standard, and Prototype of Prayer in Clement of Rome's First Letter to the Corinthians', in: *Prayer and the transformation of the self in early Christian mystagogy* (Late Antique History and Religion 18), Leuven: Peeters 2018:61-80.
- 26 Gerard Bartelink, 'Sprachliche und stilistische Bemerkungen in Ambrosius' Schriften', *Wiener Studien* (92) 1979:202: "Für den christlichen Lehrer fordert er einen einfachen, klaren Stil; auch die Bibel sei ja in ungekünstelter Sprache geschrieben worden. Die schlichte Sprache der Bibel wird von Ambrosius verteidigt, auch in der Form, die sie in den lateinischen Übersetzungen bekommen hat. Wiewohl er bisweilen für eine seltene Konstruktion eine Parallele aus der profanen Literatur anführt, um zu zeigen, daß sie erlaubt ist, betont er auch den speziellen Sprachgebrauch der Heiligen Schrift und charakterisiert gewisse Termini und Bedeutungen als der Schrift eigen." Zie ook: R.H. Malden, 'St Ambrose as Interpreter of Holy Scripture', *The Journal of Theological Studies* (16.64) 1915:509-522.
- 27 Ivor Davidson, *Ambrose: De Officiis: Edited with an Introduction, Translation and Commentary* (2 vols). Oxford University Press, Oxford 2002, volume 1:105.

2. De vraag naar gezag in de ethiek van Ambrosius

2.1 *Opportunisme of Schriftgezag?*

Het is uit het voorgaande duidelijk geworden dat Ambrosius door zijn bestuurlijke ervaringen familieachtergrond politieke strategie en bekwaamheid om mensen voor zijn doelen in te zetten meekreeg toen hij tot het ambt van bisschop geroepen werd. In de jaren negentig van de vorige eeuw brak Neil McLynn met de tot dan heersende consensus en stelde Ambrosius voor als een gewiekst manipulator en politicus.²⁸ Deze benadering zoekt naar een hogere waarheid achter het *prima facie* getuigenis van de vroege bronnen en staat of valt met haar voorveronderstelling. Wat in de geschriften van tijdgenoten of in de werken van de kerkvader niet overeenkomt met de hypothese – Jill Harries spreekt zelfs van Ambrosius als ‘bisschoppelijke godfather’, wordt verworpen als onhistorisch of niet echt zo bedoeld als het er staat. Vanuit de hypothese is het een inkleding naar het beeld dat de kerkvader zelf wenste te scheppen.

Wat overblijft, is een “late Roman bishop, eloquent, manipulative, ruthless, a gambler for high stakes in an uncertain world”.²⁹

Hoewel de benadering van McLynn een verfrissend element heeft door een totaal ander perspectief en wetenschappelijk dapperheid toonde door het doorbreken van een consensus, berust zij toch vooral op voorveronderstelling. Het is de vraag of het getuigenis van de tijdgenoten van Ambrosius het ook zo zagen, of dat zij allen op een gewiekste wijze gemanipuleerd waren zonder het zelf door te hebben. Hiëronymus, bijvoorbeeld, spreekt lovend over het karakter van Ambrosius als iemand die God oprecht vreest en zich laat leiden door Diens Woord. Dit contrasteert Hiëronymus specifiek met materialistische overwegingen, vleierij en mensen naar de ogen zien.³⁰

28 Neil B. McLynn. *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*. University of California Press, Berkeley, CA, 1994.

29 Jill Harries, ‘Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital’, *The Journal of Roman Studies* (86), 1996:241.

30 Hiëronymus, *Epistola 53 Ad Paulinum* (MPL30): Frater Ambrosius tua mihi munuscula perferens, detulit et suavissimas litteras, quae a principio amicitiarum, fidem iam probatae fidei et veteris amicitiae praeferebant. Vera enim illa necessitudo est, et Christi glutino copulata, quam non utilitas rei familiaris, non praesentia tantum corporum, non subdola et palpans adulatio; sed Dei timor et divinarum Scripturarum studia conciliant. Vertaling BAZ: Onze broeder Ambrosius heeft me samen met uw bescheiden gaven een zeer vriendelijke brief gestuurd, die hoewel zij aan het begin van onze vriendschap komt, de indruk geeft van een beproefde trouw en een oude vriendschap. Want de ware band van onze relatie is gesmeed door Christus; niet door materialistische overwegingen, of aanzien des persoons, of onoprechte en overdreven vleierij, maar bijeengebracht door de vrees van God en de studie van de Goddelijke Schriften.

Hoewel hij later een negatieve houding aannam ten opzichte van Ambrosius was dit niet vanwege diens opportunistisch karakter, maar vanwege diens vermeende gebrekkige exegetische vermogens in de ogen van Hiëronymus, In dit onderzoek wil ik laten zien dat het mogelijk is om naar Ambrosius te kijken op een wijze die minder herinterpretatie van de primaire en oudste secundaire bronnen vraagt. Voortbouwend op het werk van Bartelink en Davidson, ga ik uit van een hypothese van bepalend Schriftgezag waaronder de kerkvader met zijn specifieke persoonlijkheid en gaven functioneerde. Met andere woorden, de geschriften van Ambrosius zowel als zijn tijdgenoten (die lang niet altijd vrienden waren) laten zien dat de bisschop niet dacht als een opportunist, maar dat hij zich principieel in zijn denken en handelen onder Hoger Gezag stelde. Dat ontkent de politieke aspecten van zijn persoonlijkheid niet, maar onderkent dat Ambrosius daarbij niet zichzelf tot wet was, maar zich onder een hogere maatstaf stelde, waaraan hij niet slechts andere geestelijken maar ook zichzelf mat.

2.1.1 De Officiis als primaire bron: gekerstende filosofie?

Vanuit filologisch oogpunt is het belangrijk om bij het onderzoeken van de hypothese van bepalend Schriftgezag te werken vanuit een relevante primaire bron. Het boek van Ambrosius dat zich daarvoor aandient bij uitstek (als het gaat om Schriftgezag in de praktijk) is *De Officiis*. Dit is ten diepste een ethisch geschrift. Het behandelt de plichtenleer en is daarom uitermate geschikt om te zien door welk gezag het menselijk handelen zich moet laten leiden volgens Ambrosius.

De Officiis gaat in vorm terug op plichtenleer van de Stoa. Door dit boek als focus te nemen, behoren twee zaken duidelijk te worden. Gaat het hier om heidense filosofie met een Christelijk vernis, of wordt deze veel fundamenteeler gekerstend en verandert de inhoud? Ik zal straks door middel van een systematische analyse aantonen dat dit laatste het geval is.

In de geschiedenis van de kerk is het geen onbekend verschijnsel dat dat theologen zich aangetrokken voelen tot het gedachtegoed van heidense filosofen. Menig kerkvader of patriarch vond aansluiting bij wetenschappers van een Stoïcijnse of Platonistische achtergrond. Voor sommigen Byzantijnse christenen stond Plutarchus, als middel-Platonist, ondanks zijn ongelooft met één been in de Christelijke Kerk.³¹

31 De Byzantijnse dichter Johannes Mauropous wenste dat Christus door zijn goedheid Plato en Plutarchus zou redden (Epigram 43). Zie Michael Grünbart, 'Plutarch in Twelfth-Century

In de modernistische kringen van de 19de eeuw zou de wijsgeer van Chaironeia gezien worden als de vertegenwoordiger bij uitstek van een onbewuste vorm van christendom en zoeker naar de onbekende God (Handelingen 17).³² In de daaropvolgende eeuw zijn Karl Rahner en andere RK theologen in het voetspoor van Vaticaan II gaan spreken over “anonieme christenen”.³³

Vanuit persoonlijke integriteit beschouwd, is het voorbeeld van een hoogstaand heiden voor de moderne mens inderdaad aantrekkelijker dan dat van een christen die onnadenkend en zondigend optreedt. Echter, om dit moderne theologische gevoel terug te projecteren op vroegkerkelijke uitspraken, doet echter geen recht aan de bedoelingen waarmee kerkvaders schreven. Bij wijze van voorbeeld, het is in vroegkerkelijke zin tendentiekus om het *testimonium animae naturaliter christianae* van Tertullianus (*Apol.* 17.6; *Patrologia Latina* 1:377) te zien als een onbewuste geloofsverklaring van heidense auteurs en daaraan op eigen gezag een zaligverklaring te verbinden. Zo bedoelde Tertullianus het in het geheel niet; en dit te misbruiken om twee millennia later een eigen overtuiging te legitimeren, getuigt van een onzorgvuldig waarheidsbegrip. Binnen de context van toen ging het om een herkenning of een predispositie van het natuurlijk verstand ten opzichte van Gods waarheid. In zoverre als heidense filosofen iets daarvan hadden gezien, werden zij gewaardeerd. Tertullianus bleef er echter voorzichtig mee. Athene had niet veel met Jeruzalem te maken en zijn geschriften worden niet gekenmerkt door pogingen om een onboetvaardig heidendom de hemel in te schrijven.³⁴

Toch zien we in de loop van de kerkgeschiedenis wel een oprechte

Learned Culture’, In: *Brill’s Companion to the Reception of Plutarch* (hoofdstuk 15:265-278), Brill, Leiden 2019:265.

- 32 Julia Wedgwood, de vrijzinnige noveliste en nicht van Charles Darwin, die hem hielp het werk van Linaeus te vertalen vroeg reeds in 1881 aandacht voor “Plutarch and the unconscious Christianity of the first two centuries”. Zie Ph. Schaff, *History of the Christian Church*, volume 2, Ages Digital Library, 1996:265.
- 33 Stephen Clinton geeft een goed overzicht over de ontwikkelingen. Rahners’ gedachten werden aanvankelijk gecensureerd, maar werden in het voetspoor van het tweede Vaticaanse concilie gelegitimeerd. Zie Stephen M. Peter, *Peter, Paul, and the Anonymous Christian: A Response to The Mission Theology of Rahner and Vatican II*, Orlando (Florida): The Orlando Institute 1998.
- 34 Ook andere antieke schrijvers wendt Ambrosius voor zijn Bijbelse doelstellingen aan. Aan de ene kant zoekt hij formeel aansluiting bij de antieken, maar inhoudelijk komt er een nieuwe lading. Zie Michaella Zelzer, ‘Ambrosius von Mailand und das Erbe der klassischen Tradition’, *Wiener Studien* (100), 1987:226.

herkenning van het goede in heidens schrijvers. Menig heidens voorbeeld maakte christenen beschaamd. Dante liet zich op zijn tocht door de onderwereld leiden door Vergilius. Als ongedoopt heiden met een goed leven was hij beter af dan menig bisschop in de diepten der hel. Vergilius verbleef aan het einde van de eerste cirkel, bij de hal der koningen, samen met Hector, Homerus, Julius Caesar en Saladin. Maar onderscheid bleef er. Na *Purgatorio* neemt Beatrice over als gids om de hemel te verkennen, want daar kon Vergilius niet binnen gaan. Een vergelijkbare waardering maar tegelijkertijd evaluatie binnen de traditionele dogmatische kaders zien we bij het christelijk humanisme van de Renaissance. De reformator Calvijn ontdekte en waardeerde Seneca en de stoïcijnse filosofie. Zoals Dante iets had met Vergilius en Calvijn met Seneca, loopt er een mooie lijn van Marcus Tullius Cicero naar Ambrosius.³⁵ Zo komen we via Calvijn en Dante weer terug bij Ambrosius.

In het laatste jaar van zijn leven (44BC) schreef Cicero zijn beroemde werk over de ethiek, *De Officiis*, over de plichten van de mens. Het was een kritieke tijd in de geschiedenis van de republiek, die toen op instorten stond. De moord op Caesar had haar ondergang niet blijvend verhinderd. In een recordtempo voltooide Cicero zijn plichtenleer: binnen een maand was het boek af. Misschien voorzag hij zijn einde en wilde hij zijn ethisch gedachtegoed doorgeven voordat het te laat was. Cicero schreef het in ieder geval in de vorm van brieven aan zijn zoon, als een soort geestelijk testament.

Mogelijk baseerde Cicero zich op het werk van de Stoïcijnse filosoof Panaetius die tachtig jaar eerder in Rome gewerkt had en ook over de ethische plichten had geschreven (Περὶ Καθήκοντος). Net als Ambrosius later, schreef Cicero drie delen over de ethiek. Deel 1 is principieel en gaat over waarnaar theoretisch gestreefd moet worden omdat het eerbaar is. Deel 2 handelt over het maken van persoonlijke carrière: doelen op materieel gebied en wat praktisch voordelig is. Deel 3 bespreekt potentiële conflicten tussen het principe en de praktijk. Het ideaal van Cicero is dat praktisch voordeel slechts op een eerbare wijze bereikt moet worden. Soms leidt die eerbare weg tot de dood, zoals bij de Romeinse generaal en consul Marcus Atilius

35 Evenals Cicero aan zijn zoon schreef, richtte Ambrosius zich in het bijzonder tot zijn geestelijke zonen in het bisdom van Milaan, vooral tot hen die kandidaten waren voor het geestelijk ambt. Zie Alcuin F. Coyle, 'Cicero's De Officiis and the De Officiis Ministrorum of St. Ambrose', *Franciscan Studies* (15.3) 1955:224.

Regulus,³⁶ die in de derde eeuw voor Christus vrijgelaten werd door de Carthagers om vredesonderhandelingen met Rome te faciliteren. Marcus overtuigde de senaat om niet tegemoet te komen aan de wensen van de Carthagers, maar keerde wel terug naar Carthago zoals hij beloofd had. Daar werd hij vervolgens op wrede wijze geëxecuteerd.³⁷ De morele plicht ging bij Cicero boven het eigen gerief.

In die traditie schrijft kerkvader Ambrosius zijn plichtenleer.³⁸ Daarbij neemt hij, zowel voor de structuur als de inhoud, het boek van Cicero als uitgangspunt.³⁹ Deel 1 behandelt waarnaar de mens moet streven, wat theoretisch eerbaar is (*decorum*). Deel 2 bespreekt wat praktisch wenselijk lijkt vanuit materieel eigenbelang. En evenals Cicero bespreekt Ambrosius in deel 3 mogelijke botsingen.⁴⁰ Het laatste deel is relatief kort en alleen al door de omvang van de onderscheiden delen – het zwaartepunt ligt op het principiële deel – nadrukkelijk de

36 Regulus was consul in 267 en 256 BC.

37 Cicero, *De Officiis* III.26: M. Atilius Regulus cum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare, iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Romam venisset, utilitatis speiem videbat, sed eam, ut rea declarat, falsam iudicavit; quae erat talis: manere in patria, esse domui suae cum uxore, cum liberis, quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec negat esse utilia? quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat. (LCL) Vertaling BZ: Marcus Atilius Regulus werd tijdens zijn tweede consulaat gevangengenomen in Afrika door de legeraanvoerder van Xanthippus, een Spartaans generaal die onder het bevel van Hannibals' vader Hamilcar diende. Hij werd op parool naar de senaat gestuurd, nadat hij gezworen had om zelf naar Carthago terug te keren, als zekere edele krijgsgevangenen niet zouden worden teruggegeven aan de Carthagers. Toen hij in Rome kwam, zag hij helemaal hoe aantrekkelijk het was om de weg van praktisch voordeel voor zichzelf te gaan, maar besloot toch dat dit een valse was, zoals de uitkomst laat zien. Het was voor hemzelf duidelijk beter om in zijn eigen land te blijven, thuis te blijven bij vrouw en kinderen, en om zijn rang en waardigheid als een oud-consul te behouden en rustig de ramspoed die hem was overkomen als een ongeluk dat iedereen tijdens oorlog kan overkomen, te beschouwen. Wie zou durven ontkennen dat dit niet praktisch de beste weg was? Wie denk je? Grootheid van ziel en dapperheid van overtuiging spraken het echter tegen.

38 Dit artikel neemt de editie van Davidson (2002) als uitgangspunt. Deze komt grotendeels overeen met die van Maurice Testard. *Ambrosius Opera. 5, De Officiis*. Corpus Christianorum. Series Latina, 15. Brepols, Turnhout: 2000.

39 Ambrosius kennis van Cicero was uitstekend en hij was ook goed bekend met Vergilius. Zie Sr. Charles, 'The Classical Latin Quotations in the Letters of St. Ambrose', *Greece & Rome* (15.2) 1968:197.

40 Ivor Davidson, *Ambrose: De Officiis: Edited with an Introduction, Translation and Commentary* (2 vols). Oxford University Press, Oxford 2002, volume 1:14-19.

conclusie bevestigt dat praktisch voordeel moet wijken waar de plicht jegens God op de mensheid rust. Niet alleen moet de mens de weg van Gods geboden gaan, maar hij is het belangrijk om ook voldoende raad in te winnen om het goede zo goed mogelijk te doen. Daarbij helpen volgens de kerkvader de vier filosofische hoofddeugden:

- *Prudentia* (inzicht en verstandig beoordelingsvermogen)
- *Iustitia* (rechtvaardigheid en consistentie)
- *Fortitudo* (moed van overtuiging)
- *Temperantia* (maathouden, maar ook binnen proportie reageren, d.w.z. zelfbeheersing)⁴¹

Deze klassieke deugden worden door Ambrosius gekerstend door het leggen van de klemtoon op de *justitia*, aangezien dit de moeder is van alle deugden: Wat recht is voor God en de naaste is de verbindende factor voor al het menselijk handelen. Maar ook de andere deugden krijgen inhoudelijk een Bijbelse lading.⁴² Daarbij is de Schrift en Gods waarheid de rode draad en niet langer de filosofische begrippen als zodanig. Ambrosius gebruik van de vier deugden in *De Officiis* is dan ook flexibel. Als hij ze elders al gebruikt in preken dan zijn ze deel van een allegorische toepassing, om zijn toehoorders te herinneren aan de ethische idealen voor het leven. Zo preekt de kerkvader bij Jezus woorden over stromend water (John. 7:38) meteen van vier stromen, die *prudentia*, *fortitudo*, *temperantia* en *iustitia* als vrucht opleveren.⁴³

In deel 2 plaatst Ambrosius praktische overwegingen binnen het perspectief van het eeuwig leven. In vergelijking met Cicero verbreedt hij dus de horizon, ziende op het materiële lange termijn voordeel.

41 Vgl. Wordenboek *Latijn-Nederland*, Amsterdam University Press 2018. Voor een gedetailleerde vergelijking van De Officiis van Cicero en Ambrosius, zie Alcuin F. Coyle, 'Cicero's de officiis and de officiis ministrorum of st. Ambrose', *Franciscan Studies* (15.3), 1955:224-256. Alsook: Ivor J. Davidson, 'A tale of two approaches: Ambrose, "De Officiis" 1.1-22 and Cicero, "De Officiis" 1.1-6', *The Journal of Theological Studies* (52.1), 2001:61-83.

42 Zie ook Jasmijn Bovendeert, *Kardinale deugden gekerstend. De vier kardinale deugden vanaf Ambrosius tot het jaar 1000. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren, proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de RU Nijmegen*, F&N Boekservice Nijmegen 2007:56.

43 Vgl. *Explanatio psalmi 45*, 12. Deze gedachte is reeds terug te vinden bij Philo (*Allegorical Interpretation of Genesis* 2, 3, LCL:188): διὰ τούτων βούλεται τὰς κατὰ μέρος ἀρετὰς ὑπογράφειν· εἰσὶ δὲ τὸν ἀριθμὸν τέτταρες, φρόνησις σωφροσύνη ἀνδρεία δικαιοσύνη. Vertaling: 'Met deze rivieren wil hij specifieke deugden aanduiden. Zij zijn vier in getal: bedachtzaamheid, zelfbeheersing, moed en rechtvaardigheid.' Zowel de Septuagint als de Aramese Targum Jonathan (7de eeuw) gaan uit van letterlijke rivieren. Vgl. Yehuda T. Radday, 'The four rivers of paradise', *Hebrew Studies* (23), 1982:26.

Bij Ambrosius strekt dat voorbij de aardse einder. Geen schatten op aarde, maar voor de hemel (*De Officiis* 2.3.9, 2.4.13, 2.6.27).⁴⁴

In deel 3 laat de kerkvader zien hoe heiligen vanouds zich richtten op wat eerbaar was en daarmee ook praktisch voordeel voor tijd en eeuwigheid gewonnen. Ook hoe men zich door het veronachtzamen daarvan schade aan doet, zoals in de Oudtestamentische geschiedenis van Jefta (*De Officiis* 3.12.76-81). Een en ander past hij allegoriserend toe op het Christelijk geloof (*De Officiis* 3.18.102-109).

2.2 *De inhoud van De Officiis: tussen plicht en keizerlijk gezag*

Juist dit boek over de plichtenleer is van bijzondere waarde voor onze onderzoeksvraag over de spanning tussen Schriftgezag en keizerlijk gezag. Hoe ging Ambrosius daarmee om in zijn denken? Elke tijd en iedere gelovige kent pragmatische afwegingen. Ook waar geloofd wordt, maakt men fouten. Aan de andere kant, organisatie en politiek zijn niet in zichzelf onchristelijk maar deel van het wezen van opziener-schap. Om antwoorden te krijgen over hoe Ambrosius in het principiële in het leven stond, is het belangrijk om te vragen naar het gezag waardoor hij zich liet leiden. Was dat keizerlijk gezag of zijn eigen ambtelijke autoriteit, benut om persoonlijk verder te komen, en waarbij Gods idealen dan inpasten voor zover dat ging en de keizer en het volk het toelieten? Of lag dat toch principiële anders? *De Officiis* bevat belangrijke aanwijzingen die moeilijk te verzoenen zijn met opportunisten, en juist een hypothese van bepalend Schriftgezag bevestigen.

2.2.1 *Ambrosius missie: Verbi Divini minister*

Aan het begin van *De Officiis* bespreekt de kerkvader zijn levensfilosofie. Ambrosius ziet het Woord van God als ijkpunt voor zijn ambtsbediening als bisschop. In dat licht beziet hij ook zijn opzienersambt in Milan. De keizer en het volk mogen hem dan benoemd hebben, maar Ambrosius ziet zich niet geroepen tot dienst aan mensen, maar tot dienst aan God. De kern van zijn ambt is afgeleid gezag, van Boven. Hij deelt niet in de heerlijkheid van de apostelen, krijgt geen woorden meer uit de hemel op die manier. Dat is reeds gebeurd in het verleden, maar

⁴⁴ Zie ook *De Officiis* 1.12.37. Dit geloofsuitgangspunt was algemeen onder kerkelijke tijdgenoten van Ambrosius. "The frequency with which Provo 17.6b was used in antiquity is explained but the cultural milieu, where the principles of Stoicism had penetrated a bit everywhere, but above all because the thought expressed by the Septuagint Solomon, coincided with the thought of the Apostle, *nihil habentes, omnia possidentes*", aldus Vincent R. Vasey, 'Proverbs 17.6b (Lxx) and St. Ambrose's Man of Faith', *Augustinianum* (14.2), 1974:276.

zijn voorrecht (zo ziet hij het) in het heden is om dat Woord van God door te geven en de Kerk daarin te onderwijzen. God is er en hij gaat door met spreken.

Er is in dat opzicht een doorgaande lijn van Clemens van Rome, Irenaeus, en Clements van Alexandrië, een kerkvader die sprak van 'Heilige Letters en Lettergrepen'. God is ook nu aan het Woord in de Heilige Schrift, zo meende Ambrosius. Derhalve zag hij zijn missie als *Verbi Divini minister*. Dit kwam niet uit de lucht vallen, maar was een gevolg van zijn wereldbeeld, waarheidsbegrip, en openbaringsbeschouwing. God is er en communiceert betrouwbaar in onze werkelijkheid. Aan het begin van *De Officiis* zet Ambrosius uiteen dat 'Godspraak' daarom zowel zijn basis als doel is.⁴⁵

Maar ik richt slechts al mijn aandacht op de Goddelijk Schriften, die de apostel ten slotte noemde onder de plichten van de heiligen; en juist door dit te onderwijzen, kan ik leren.⁴⁶

Dit is een focus die Ambrosius niet alleen hier uitspreekt, maar die hij, zoals Bartelink en Davidson reeds hebben laten zien, overal in zijn geschriften bevestigt. Hij stelt zijn gehele denken onder dit gezag, en spreekt dat niet alleen uit, maar wijdt vervolgens zijn gehele leven aan het doorgeven en uitleggen van de inhoud van de Bijbel.

2.2.2. *Ambrosius' sijnbolet*

Ambrosius benadert de plichtenleer niet op een filosofische maar op een principieel theologische manier. Eerst vraagt hij zich af of hij er als christen zowiezo iets moet doen, of dat het denken over plichten slechts bij heidense filosofische scholen thuishoort. Daarop gaat Ambrosius te rade bij de Schrift en komt dan met deze conclusie, waarbij voor de kerkvader de mening van de Heilige Geest over dit onderwerp doorslaggevend is.

Laten we kijken of het past om te schrijven over het onderwerp zelf, of het past om te schrijven over de plichten? Is het slechts geschikt voor de scholen van de filosofen of kan het ook teruggevonden worden in

45 De gebruikte grondtekst is die van I.J. Davidson, *Ambrose: De Officiis: Edited with an Introduction, Translation and Commentary* (2 vols). Oxford University Press, Oxford 2002. De Nederlandse vertalingen zijn van de auteur.

46 *De Officiis* 1.1.3: Sed tantummodo intentionem et diligentiam circa scripturas divinas opto adsequi quam ultimam posuit apostolus inter officia sanctorum; et hanc ipsam ut docendi studio possim discere. Het *ultimam posuit* verwijst waarschijnlijk naar de instructie van de Apostel Paulus aan Timotheüs (2 Tim. 2:14-17). De *Officiis* was in de eerste plaats bedoeld als onderricht voor priesters/predikanten en staat daarom vertaald bekend als "Over de plichten van de geestelijkheid".

de heilige Schriften? Daarom was het mooi dat toen wij vandaag het evangelie lezen, alsof het diende tot aanmoediging om te schrijven, de Heilige Geest een lezing aan ons gaf die ons juist bevestigde dat ook wij van plicht mogen spreken. Want toen de priester Zacharias zijn spraakvermogen verloor in de tempel en geen woorden meer kon uitbrengen, staat er geschreven “Het geschiedde toen vervuld waren de dagen van zijn plicht, dat hij heenging naar zijn huis.” Wij zeggen derhalve dat door ons van plicht gesproken kan worden.⁴⁷

Dat de Bijbel ook plichten kent voor hen die God dienen is voor Ambrosius legitimatie om ethiek als onderwerp aan te pakken. Het scheermes in het ethisch denken van Ambrosius is dus of iets gedragen wordt door een precedent in de Heilige Schrift.

Het valt op dat Ambrosius hierbij de Goddelijke gezaghebbendheid van zijn gezagsbron benadrukt en spreekt over *Divinae Scripturae*. Dat is het einde van alle tegenspraak: We lezen het in het Woord, dus dan is het zo. Voor een modern westerling kan dit naïef overkomen. Ambrosius dacht echter vanuit een ander wereldbeeld en waarheidsbegrip. In de levensbeschouwing van de Kerk waren er twee kenbronnen van de werkelijkheid: ervaring en openbaring. Aan de ene kant: wat wij mensen zelf met onze zintuigen toetsen, met ons verstand beredeneren en aan elkaar doorgeven. Aan de andere kant: de hemel die onfeilbaar kennis aan ons openbaart. Openbaring of ‘Godspraak’ stond daarom op een hoger vlak dan menselijke kennisvergaring, want dat laatste was feilbaar en onderhevig aan zintuiglijke beperkingen en verstandelijk falen.⁴⁸

2.2.3 Plicht om te luisteren naar God

Daarbij wordt het meteen duidelijk dat de kerkvader zijn plichtenleer anders aanpakt dan Cicero. Ambrosius argumenteert niet vanuit de menselijke ratio en normale ervaring, maar vanuit de tweede kenbron: openbaring of Godspraak. Wie dit beseft, begrijpt waarom

47 *De Officiis* 1.8.25: Videamus utrum res ipsa conveniat scribere de officiis et utrum hoc nomen philosophorum tantummodo scholae aptum sit an etiam in scripturis reperiatur divinis. Pulchre itaque, dum legimus hodie evangelium, quasi adhortaretur ad scribendum, sanctus Spiritus obtulit nobis lectionem qua confirmaremur etiam in nobis officium dici posse. Nam cum Zacharias sacerdos obmutuisset in templo et loqui non posset, Factum est, inquit, ut impleti sunt dies officii eius; abiit in domum suam. Legimus igitur officium dici a nobis posse.

48 Zie Augustinus, *De Civitate Dei* 11.3. Vgl. Gijsbert van den Brink, ‘How Theology Stopped Being Regina Scientiarum—and How Its Story Continues’, *Studies in Christian Ethics* (32.4), 2019:442-454.

bij Ambrosius de ethiek begint met de plicht om naar Gods Woord te luisteren, om stil worden voor de Heere.

De allereerste plicht is dus om een grens te stellen aan het spreken. Dit brengt een offer van lof aan God, dit toont eerbied wanneer de Heilige Schriften gelezen worden, dit eert de ouders.⁴⁹

Voor Ambrosius mag de mens zichzelf juist niet laten gelden, maar gaat het erom dat menselijke eigenzinnigheid juist moet zwijgen en dat God aan het woord komt; niet op een mystieke manier, maar concreet door de woorden van de Heilige Schrift.

2.2.4 Godspraak als opdracht

Ambrosius ziet het doorgeven van Gods Woord niet alleen als een heilige plicht van Godswege, maar ook als iets waarvoor de mens vanuit besef van eigen kleinheid en zondigheid terugschrikt.

Moses en ook Jeremia was uitgekozen door de Heere om de Orakels van God aan het volk te prediken, want ze waren ertoe in staat door genade, maar probeerden zich te onttrekken vanwege het ontzagwekkend karakter ervan.⁵⁰

Dit lijkt een reflectie Ambrosius' eigen roeping tot de Woordbediening, toen hij zelf bijna letterlijk het bisschopsambt in gesleept werd, terwijl hij zich als het ware met koning Saul verborg tussen het pakmateriaal.⁵¹ Hier zien we hoe Ambrosius het Woord van God ziet en zichzelf in het licht daarvan. Het Woord van God is dermate ontzagwekkend dat het geen menselijke manipulatie toelaat, maar dat de natuurlijke reactie is om zich van het doorgeven daarvan te onttrekken.

2.2.5 Godspraak toegankelijk voor deze tijd

Anders dan velen na de Verlichting, zagen kerkvaders de Bijbel niet als een inspiratiebron of als een boek dat door menselijke hermeneutiek ontsloten moet worden. Nee, de Schriften waren voor hun letterlijk Woord van God. De mens moest leven bij alle Woord dat uit de mond Gods uitgaat (Mat. 4:4). Wel vergeleek men Schrift

49 *De Officiis* 1.11.35: Primum igitur officium est loquendi modus. Hoc sacrificium laudis Deo dependitur, hoc reverentia exhibetur cum scripturae divinae leguntur, hoc honorantur parentes. Later komt Ambrosius terug op het nut van verwachtend zwijgen voor de Heere als hij verwijst naar Mozes die de Wet ontving en veertig dagen naar God luisterde en David die zal luisteren wat God tot hem spreken zal. (*De Officiis* 3.2, vgl. Ex. 24:17; Ps. 85:8)

50 *De Officiis* 1.18.66: Moyses quoque et Ieremias, electi a Domino ut oracula Dei praedicarent populo, quod poterant per gratiam, excusabant per verecundiam.

51 1 Sam.10:21-22.

met Schrift om alles, om Gods bedoeling en voortgaande openbaring binnen de context van de rest van Zijn spreken te verstaan. Offeren van dieren hoefde bijvoorbeeld niet meer, omdat God gezegd had dat dit inmiddels door Christus vervuld was. Ambrosius staat in de traditie van ditzelfde openbaringsbegrip. De Schrift is voor hem een boek waarin, op het moment dat hij het leest, God aan het Woord is en spreekt tot hem.

Waarom zou je niet die tijden die van kerkelijke dingen vrij zijn, besteden aan lezen? Waarom zou je niet opnieuw Christus bezoeken, Christus benaderen, naar Christus luisteren? Wij naderen tot hem wanneer we bidden, wij luisteren naar hem wanneer we de Goddelijke Orakels lezen. Wat hebben wij met de huizen (B.Z.: d.w.z. *familie als gezags-eenheid*)⁵² van anderen te maken? Eén is het huis dat allen onder zijn hoofdschap insluit. Laten zij die het nodig hebben liever tot ons komen. Wat hebben wij met mythische verhalen te maken? Wij hebben een dienst ontvangen bij de altaren van Christus, niet om dingen door te geven zodat we mensen behagen.⁵³

Met nadruk spreekt de kerkvader juist in deze context over Christus, de gezalfde koning met alle rechten van dien. In de Schriften ontmoet hij geen menselijke theologie, maar de Zoon van God in wiens dienst hij zich gesteld heeft en wiens woord hij wil gehoorzamen.

2.2.6 *De spanning tussen humor en Schriftgezag*

Dat het spreken van de Heere voor Ambrosius de belangrijkste gezagsbron is, blijkt niet alleen uit zijn stellige uitspraken op dit punt, maar ook op indirecte wijze. De kerkvader vindt het bijvoorbeeld belangrijk voor de ethiek dat verantwoorde vormen van gedrag in de Bijbel terug te vinden zijn. Daarom is Ambrosius aarzelend over het vertellen van grappen omdat daarvoor een Bijbelse basis lijkt te ontbreken.⁵⁴

Want grappen kunnen soms eerbaar en aangenaam zijn, toch zijn ze

52 Ambrosius gebruikt *domus* als een huishouding, waarover een hoofd gesteld is en contrasteert dit met de Gemeente waarvan Christus het hoofd is.

53 *De Officiis* 1.21.88: *Cur non illa tempora quibus ab ecclesia vacas, lectioni impendas? Cur non Christum revisas, Christum adloquaris, Christum audias? Illum adloquimur cum oramus, illum audimus cum divina legimus oracula. Quid nobis cum alienis domibus? Una est domus quae omnes capit. Illi potius ad nos veniant, qui nos requirunt. Quid nobis cum fabulis? Ministerium altaribus Christi, non obsequium hominibus deferendum recipimus.*

54 Bij Johannes Calvijn wordt een vergelijkbare worsteling aangetroffen. Hij waarschuwt vooral tegen onzin en ijdel gepraat, e.g. in zijn commentaar op Ef. 5:4. Toch geeft de reformator schoorvoetend toe, in zijn commentaar op Fil.3:1, dat de Heilige Geest niet altijd humor en fijnzinnigheid vermeden heeft en dat de profeten daarvan talloze voorbeelden geven.

onverenigbaar met de kerkelijke regel, want als ze niet terugvinden in de Schriften, hoe zouden we er dan gebruik van kunnen maken?⁵⁵

Toch komt Ambrosius tot de conclusie dat gezien het Schriftuurlijk gebruik van humor en fijnzinnigheid, ook grappen wel mogen, maar alleen functioneel: als dit de boodschap versterkt of verduidelijkt. Uiteindelijk komt de kerkvader er dus op grond van diezelfde Schrift wel uit, maar het moment van aarzeling laat zien dat hij niet vanuit pragmatisme wenst te opereren, maar in trouw aan Gods openbaring.

2.2.7 *Het veto van het Evangelie*

Een andere indirecte wijze waarop Ambrosius aangeeft dat de Schrift in de praktijk zijn bron van gezag is, is de Bijbelse manier waarop de klassieke filosofische deugden een nieuwe richting geeft in het licht van de Godsopenbaring. We zagen al dat de kerkvader van de hoofddeugden het begrip rechtvaardigheid centraal stelt en dat gebruikt als verbindend begrip voor de plichtenleer vanuit het Grote Gebod. Dat is iets heel anders dan Cicero ervan maakte. Inhoudelijk neemt Ambrosius evenzeer afstand van het rechtvaardigheidsbegrip van de klassieke filosofie.

Maar de belangrijkste rol die de filosofen aan de rechtvaardigheid toerekenen,⁵⁶ wordt bij ons buitengesloten. Want zij zeggen dat rechtvaardigheid allereerst vorm krijgt doordat niemand een ander kwaad aandoet, behalve als hij daartoe gedreven wordt doordat hem schade berokkend is. Het gezag van het evangelie laat daarvoor immers geen plaats, want de Schrift wil dat in ons de geest van de Zoon des Menschen is, die gekomen is om genade te bewijzen, niet om schade te berokkenen.⁵⁷

Hoewel het vanuit de antieke plichtenleer, zelfs bij Cicero nog, normaal was om op persoonlijk vlak kwaad met kwaad te vergelden als daar genoegzame aanleiding toe was,⁵⁸ stelt Ambrosius paal en perk bij

55 *De Officiis* 1.23.102: Nam licet interdum honesta ioca ac suavia sint, tamen ab ecclesiastica abhorrent regula, quoniam quae in scripturis non repperimus, ea quemadmodum usurpare possumus?

56 Dat is: vergelding.

57 *De Officiis* 1.28.130: Sed primum ipsum quod putant philosophi iustitiae munus apud nos excluditur. Dicunt enim illi eam primam esse iustitiae formam ut nemini quis noceat nisi lacessitus iniuria; quod evangelii auctoritate vacuatur: vult enim scriptura ut sit in nobis spiritus filii hominis, qui venit conferre gratiam, non inferre iniuriam.

58 Cicero verwees naar de Twaalf Tafelen van het Aerarium in Rome als een voorbeeldige plichtenleer. Daarbij ging het rigoureuze toe. Tafel 4 gaf vaders het recht om geestelijk of lichamelijk gebrekkige baby's te doden, zonen te verkopen en vrouwen te scheiden. Tafel 8

deze natuurlijke menselijke instelling vanuit het evangelie. In plaats van assertiviteit bepleit hij zelfverloochening.

2.2.8 *Drijvende kracht achter ethiek*

Plichtenleer is voor Ambrosius het doen van de wil van God, zoals die geopenbaard wordt in de Schriften. Voor de kerkvader is dat niet zozeer het volgen van regels, of het nastreven van natuurlijk rechtsbeginselen als zodanig, maar gehoor geven aan de stem van de levende God. Wandelen met de Heere, het richten van het leven op God, heeft voor hem een persoonlijk element. Ambrosius leert dat de mens niet gericht moet zijn op materieel gewin en eigen belang, maar op het nastreven van de wil van God. Volgens de kerkvader geeft dat energie, net zoals een goede maaltijd het lichaam versterkt.

En zo gaat dit feest van Salomo niet over voedsel, maar over goede werken. Want aan welk feestmaal kunnen zielen zich beter tegoed doen dan aan goede daden? Of is er iets anders wat zo gemakkelijk de gedachten van de rechtvaardigen tevreden kan stellen dan het besef van een goed werk? Welke spijs is er aangenamer dan het doen van de wil van God, zoals geschreven is in het evangelie: "Mijn spijs is opdat ik zou doen de wil van mijn Vader die in de hemel is."⁵⁹

Laten we ons in deze spijs verheugen, waarover de profeet zegt: verheugt u in de Heere! In dit voedsel verheugen zij zich die het wonderlijke vermogen hebben ontvangen om hogere vreugden te smaken, die kunnen beseffen waaruit reine, geestelijke vreugde voor de ziel bestaat. Laten we dus het brood van wijsheid eten en verzadigd worden met het Woord van God, want niet in brood alleen, maar in elke Woord van God is leven voor de mens die gemaakt is naar het beeld van God. Over de waarlijk gevulde beker met geperste drank zegt de heilige Job: "Zoals de aarde bezig is om uit te zien naar regen, zo <verwachten> zij mijn woorden."⁶⁰

bepleit het beginsel van 'oog om oog' voor het burgerlijk recht. Vgl. Kaius Tuori, 'Pliny and the uses of the aerarium Saturni as an administrative space', *Arctos* (52), 2018:215.

- 59 *De Officiis* 1.31.163: Itaque et illud convivium Salomonis non de cibis sed de operibus est bonis. Quo enim melius epulantur animi quam bonis factis? Aut quid aliud tam facile potest iustorum explere mentes quam boni operis conscientia? Qui autem iucundior cibus quam facere voluntatem Dei? Quem cibum sibi solum Dominus abundare memorabat, sicut scriptum est in evangelio: Meus cibus est ut faciam voluntatem Patris mei qui in caelo est.
- 60 *De Officiis* 1.32.164: Hoc cibo delectemur, de quo ait propheta: Delectare in Domino. Hoc cibo delectantur qui superiores delectationes mirabili ingenio comprehenderunt, qui possunt scire qualis sit munda illa et intelligibilis mentis delectatio. Edamus ergo panes sapientiae et saturemur in verbo Dei, quia non in solo pane sed in omni verbo Dei vita est hominis facti ad imaginem Dei. De poculo vero satis expresse dicit sanctus Iob: Sicut terra exspectans pluviam sic et isti sermones meos.

Het doel van het menselijk leven is luisteren naar en leven vanuit het Woord van God. Daarmee is de drijvende kracht achter de ethiek van Ambrosius beschreven. Samenvattend gesteld:

- 1) Hij introduceert de Heilige Schriften als de focus van zijn bediening. Alles is gericht op het kennen en doorgeven daarvan.
- 2) Morele plichten vragen om Bijbelse bevestiging voor ze als zodanig aanvaard worden.
- 3) De eerste plicht van de mens is om zelf te zwijgen en te luisteren naar het Woord van God.
- 4) De verkondiging van het Woord is iets om voor terug te schrikken omdat het de profeet bepaalt bij zijn eigen zondigheid in het licht daarvan.
- 5) De Schrift is geen godsdienstige reflectie maar de stem van de levende Heer zelf.
- 6) Ook het schijnbaar vanzelfsprekende in het leven, zoals humor, dient daaraan getoetst te worden.
- 7) In plaats van het opeisen van eigen recht, beveelt Ambrosius zelfverloochening aan.
- 8) De mens vindt vreugde in het leven door het kennen en het doen van de wil van God zoals die kenbaar is in de Heilige Schrift.

Ambrosius' plichtenleer in *De Officiis* bevestigt de hypothese dat de kerkvader niet opportunistisch of pragmatisch in het leven stond, maar dat zijn gehele denken en leven vanaf zijn doop en wijding tot bisschop onder dit beginsel stond. De materiële opofferingen die hij zich getroostte en de Bijbelfocus van zijn geschriften waarop Davidson en Bartelink reeds wezen, en de onverzettelijkheid waarmee de kerkvader weerstand bood aan keizers die naar zijn inzien de Goddelijke wet braken, vinden zo een natuurlijke verklaring.

3. Overblijvende dilemma's

Op hoofdzaak is de onderzoeksvraag bevestigend beantwoord. Ambrosius stond als bisschop en christen met een nieuwe focus in het leven, maar nam zijn eigen persoonlijkheid, specifieke talenten en achtergrond mee. En functioneerde bovendien in de realiteit van de vierde eeuw waarbij geen scheiding tussen kerk en staat bestond. Als een doorwinterd politicus in die context een belangrijke kerkelijke bestuurlijke positie op zich neemt, reflecteert dat in zijn stijl. Daarbij ligt het in de lijn der natuurlijke verwachting dat dit leidt tot morele dilemma's die spanning oproeping met de ethiek die Ambrosius verkondigde. Die vragen niet zozeer om rechtvaardiging, maar veeleer om onderkenning. Laten we een aantal van deze dilemma's identificeren.

3.1 Een bisdom als familiebedrijf

In onze tijd is er veel aandacht voor evangelische zendingsorganisaties en megakerken die familiebedrijven geworden zijn.⁶¹ Nepotisme⁶² treft velerlei kerkelijke contexten, niet meer alleen ‘neefjes’ van de paus. Vaak is daarvoor aanvankelijk een pragmatische aanleiding. Bij Ambrosius zien we dat het bisdom van Milaan, één van de machtigste en rijkste financiële instellingen van het toenmalige Noord-Italië, praktisch gesproken een familiebedrijf werd. Ambrosius’ broer Satyrus kreeg het financiële bestuur in handen en was volledig bij alles betrokken. Dat lijkt een natuurlijke ontwikkeling te zijn geweest, Ambrosius had iemand nodig die bekwaam en betrouwbaar was, maar op de aanstelling van diens broer kreeg het bisdom van Milaan in ieder geval de schijn van verstrengelde belangen. Daarbij legde Satyrus zijn overheidsambt van prefect neer om het materiële bestuur van het bisdom te gaan behartigen. Was dat een gezonde situatie? Waren er geen bekwame diakenen? Was het ook hier niet het klassieke en ook gesloten aristocratische bestuursnetwerk wat de doorslag gaf? In de klassieke oudheid was de *cursus honorum* de carrière-ladder om hoger op te komen. Aristocraten schoven elkaar de mooie banen toe, in de wetenschap dat ze deze investeringen met rente terugkregen. In de vierde eeuw lijkt dit echter nog steeds het leidende model te zijn gebleven. Satyrus is een integer man geweest, maar aan de andere kant, in de kerkgeschiedenis zijn er grote namen waarbij er ten onrechte van werd uitgegaan dat ze zich wel eerbaar hadden opgesteld in situaties die normaal gesproken van grote vraagtekens waren voorzien.⁶³

3.2 Ambrosius stuurde bewust aan op eigen cultus

Een tweede dilemma is de wijze waarop Ambrosius aandacht voor zijn stoffelijk overschot en persoon verzekerde voor na zijn dood. Hij etaleert een andere instelling dan we bijvoorbeeld nog bij Monica, de moeder van Augustinus aantreffen. Toen ze op sterven lag, zei ze tegen haar familie: “Leggen jullie dit lichaam maar op enige plaats, jullie hoeven geen enkele

61 B.v.: David Robertson, ‘Tullian’s tragedy: How the megachurch business model is failing everyone, including pastors’, *Christianity Today*, 23-06-2015.

62 Nepotisme is afgeleid van het Latijnse nepos, neefje of achterkleinkind. Dat heeft een achtergrond in de kerkgeschiedenis. Paus Callixtus III vervolmaakte de kunst van het nepotisme en via hem ging het pausschap over op neef Alexander VI, die op zijn beurt de latere Paul III tot kardinaal verhief. Deze laatste deed hetzelfde met twee neefjes die nog tiener waren.

63 E.g., Sheridan Voysey, ‘Ravi Zacharias: The hard questions his sex abuse scandal raise’, *The Christian Post*, 01-03-2021.

moeite te doen voor de zorg ervan. Dit slechts vraag ik: dat jullie mij zullen herinneren bij het altaar des Heeren, waar jullie ook maar zijn.”⁶⁴

Ambrosius stelde andere prioriteiten waar het zijn stoffelijk overschot betrof. Dat moest uiterst prominent in de belangrijkste kerk van het bisdom worden begraven. Ook dit had een historische achtergrond. Net als bij andere christenen in zijn tijd waren de relieken van martelaren voor hem belangrijk. De bisschop vraagt in 374/75 zijn oosterse vriend Basilius om het lichaam van Dionysius, een overleden heilige uit de omgeving van Milaan. Dat heeft een element van getuigenis, zoals Jozefs beenderen die in Kanaän begraven moesten worden.⁶⁵ Ook liet Ambrosius herontdekte beenderen van overleden martelaren herbegraven onder de rechterzijde van het altaar in de kerk in Milaan.

Echter, de kerkvader gaf vervolgens aan dat hij zelf later onder de linkerzijde van het altaar begraven wilde worden. Dat plaatste hem bij voorbaat onder de categorie van heiligen en werkte een cultus in de hand, waarbij op Ambrosius' zichzelf propageerde en aanspraak maakte op een plaats in het heiligdom bij het altaar onder de martelaren.⁶⁶ Het kan voortgekomen zijn uit een verlangen dat zijn beenderen nabij het verbroken lichaam en bloed van Christus zouden rusten, maar past nochtans minder goed bij de zelfverloochening en de focus op de Schriften waarvan *De Officiis* sprak. Na verloop van tijd ontstond een rangorde en vierhonderd jaar later werd de grote kerkvader, hoewel hij geen martelaar was, verschoven naar het midden.

3.3 Kerkelijke context

Er dienen zich ook andere vragen over de doorwerking van Schriftgezag aan die niet zozeer samenhangen met de persoon van Ambrosius als wel met het tijdsgewricht waarin hij optrad. En dan keren we toch weer even terug naar dr. Heering en zijn *Zondeval van het christendom* (1928), waarmee hij in sommige opzichten een voorloper was van McLynn. Het valt niet te ontkennen dat er in de vierde eeuw allerlei menselijke regels tot kerkelijke wet verheven werden die de praktijk van het Nieuwe Testament inperkten. Het dopen in de stijl van Filippus en de kamerling uit Morenland, meteen

64 *Confessiones* 9.10.27: Ponite inquit hoc corpus ubicumque: nihil vos eius cura conturbet; tantum illud vos rogo, ut ad domini altare memineritis mei, ubiubi fueritis.

65 Ex.13:19.

66 Later zou de RKK besluiten dat altaren relieken moesten bevatten, een verplichting die pas na Vaticaan II werd opgeheven.

dezelfde dag nog: 'Er is water wat verhinderd mij',⁶⁷ was voorgoed afgelopen. De canons van Nicea (325) bevelen dat een catechumenen niet alleen een lange tijd van voorbereiding moesten ondergaan, maar bovendien dat wie als catechisant toch kerklidmaatschap bleef beogen na een val in zonde, werd drie jaar lang niet meer toegelaten tot de voorbereiding op de heilige Doop en mocht slechts als hoorder achter in de kerk een deel van de erediensten meemaken.⁶⁸

Er ontstond ook een rigide rangorde binnen de kerk waarbij priesters zo belangrijk werden dat diakenen hun niet meer het Avondmaal mochten aanreiken, zoals dat in verschillende delen van de Kerk tot dan toe gebruikelijk was. Ook mochten diakenen het niet wagen om in de kerk bij de priesters te gaan zitten. Wie niet wilde gehoorzamen werd uit het diakenambt gezet.⁶⁹ Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders? De vaders van Nicea vonden het in hun wijsheid bovendien nodig om eenvormigheid in de kerkelijke samenkomsten af te dwingen. Wie tot dan toe geknield bad in de samenkomst werd geboden om vanaf nu te gaan staan.⁷⁰

De hypothese van bepalend Schriftgezag bij Ambrosius ontkent dus niet dat de realiteit van contemporaine dilemma's en de politieke context van kerk zijn in de vierde eeuw na Christus. Wel stelt zij dat het onredelijk is om van een kerkvader uit die tijd te verwachten dat hij in alles een volledig op de Schrift gefundeerd standpunt inneemt en dat bovendien vlekkeloos zou moeten uitleven.

Met inachtneming van de genoemde dilemma's staat vast: Ambrosius was een man van het Woord en gaf daar blijk van. Meer dan eens ging dat tegen de stroom op.⁷¹ Toen in het jaar 383 generaal Magnus Maximus uit Wales de macht greep in het Westen en Gratianus vermoord werd door zijn troepen, was het Ambrosius die zich in het openbaar tegen hem uitsprak.⁷²

67 Hand. 8:36.

68 Nicea, Canon 14.

69 Nicea, Canon 18. De viering van de Eucharistie kreeg eveneens een rangorde: eerst de bisschop, dan de priesters en vervolgens de diakenen.

70 Nicea, Canon 20.

71 Een goede illustratie hiervan is de wijze waarop hij omgaat met geweld en oorlog in Christelijk perspectief. Zie Louis J. Swift, 'St. Ambrose on Violence and War', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (101):542: "The ambiguities and limitations in Ambrose's approach to the problem of violence are apparent. Nonetheless, he makes no small contribution to the development of Christian thought in this area."

72 Christian R. Raschle, 'Ambrosius' Predigt Gegen Magnus Maximus. Eine historische Interpretation der "explanatio in psalmum" 61 (62)', *Zeitschrift für Alte Geschichte* (54.1), 2005:49-67. Nadat Maximus de macht grepen had in het Westen, ondernam Ambrosius

De kerkvader beijverde zich bovendien zonder ophouden voor de inrichting van de burgerlijke samenleving naar Gods geboden. Dat krijgt vooral zichtbare resultaten na de aanvaring met Theodosius over het bloedbad in Thessalonica. Daarna ontwikkelt de kerkvader zich tot Christelijk raadgever van de keizer bij uitstek.⁷³ Uit de decreten van Theodosius, vooral die van 391, blijkt een voortgaande kerstening van het burgerlijk leven.⁷⁴ In datzelfde jaar adviseerde Ambrosius Valentinius II in het westen (medekeizer onder Theodosius) om heidense offers en tempelbezoek te verbieden. Later werd dit gevolgd door de algehele sluiting van afgodstempels.⁷⁵

4. Afsluiting: genade en dankbaarheid

Samengevat, Ambrosius was een man die zijn bisschoppelijke focus richtte op het spreken van God in de Heilige Schrift, maar dat ook deed als zondig en beperkt mens uit een hoge sociale klasse met een bestuurlijke achtergrond. Het Schriftgezag was voor hem bepalend maar zijn achtergrond en persoonlijkheid lieten zich niet wegpoetsen. Ook functioneerde hij in een samenleving die gestempeld waren door een keizerlijke bestuurscultuur en waarin kerk en staat niet gescheiden waren.

We laten Ambrosius afsluiten met een loflied op Gods spreken. Zoals voor de Joden van ouds, die de vreugde der Wet kenden, is de Heilige Schrift voor de kerkvader geen last van regels, maar een bron van vreugde. Waarom? Omdat de mens daarin geconfronteerd wordt met het levendmakend spreken van God die zich in zijn genade tot mensen richt:

tweemaal een gezantschap naar Trier om namens de jonge keizer Valentinianus, wiens broer Gratianus was afgezet en vermoord, te onderhandelen. Zie ook: Norbert Dörner, 'Ambrosius in Trier. Zu den Hintergründen der zweiten Gesandtschaft bei Maximus (Ambrosius, "epist." 30[24])', *Zeitschrift für Alte Geschichte* (50.2) 2001:217-244.

73 Fabian Schulz, 'Ambrosius, die Kaiser und das Ideal des Christlichen Ratgebers', *Zeitschrift für Alte Geschichte* (63.2) 2014:214: "Dabei entwirft er ein neues Ideal des christlichen Ratgebers, nur für sich selbst in Anspruch nimmt, sondern auch auf die Kaiser projiziert, so dass und consiliarius christianissimus verschmelzen."

74 Nemo se hostiis polluat, *Codex Theodosianus* xvi.10.10.

75 Constantijn had in AD381 heidense offers al verboden en in 384 de waarzeggerij van de *haruspices*, die uit de *exta* (ingewanden) van schapen en pluimvee (vooral uit de levers) de toekomst voorspelden. Maar blijkbaar was de praktijk verslapt of er geen uitvoering aan gegeven. De achtergrond hiervan was misschien omdat medekeizer Magnus Maximus bij een burgeroorlog Gratianus had verslagen en de macht overnam in het Westen (383-388) en Flavius Valentinianus (371 – 15 May 392) nog maar jong was (hij regeerde in Italië van AD 375 tot 392).

Het is dus een wonderbaarlijk voorrecht dat we bevochtigd worden met de aanspraak van de Goddelijke Schriften en dat de Woorden Gods zoals de dauw op ons neerdalen. Wanneer je dus zit aan een de tafel van die Machthebber, bedenk dan wie deze Machtige is en wanneer je in het paradijs van vreugden geplaatst bent en een plaats gekregen hebt aan, wees je er dan van bewust welke dingen jou zijn voorgezet. De Heilige Schrift is een banket van wijsheid, de afzonderlijke Boeken zijn onderscheiden dissen. Bedenk van tevoren welke godsdienstige voeding elke dis bevat; en strek dan je hand uit opdat je de dingen die je leest of welke je van de Heere God ontvangt, uitvoert in jou werken en reageert op zijn genade voor jou met het vervullen van de daarmee samenhangende plichten, zoals Petrus en Paulus die door het goede nieuws te brengen op hun beurt iets teruggaven aan de Gever voor zo'n grote gave, zodat ze ieder voor zich konden zeggen: "Door de genade van God ben ik echter wat ik ben ..."⁷⁶

Daarmee is Ambrosius' bijzondere missie behalve een katholiek en patristiek relaas, ook een verhaal geworden dat na de reformatie zijn doorwerking heeft gehad. Uit genade gered en goede werken als vrucht, om die te doen uit dankbaarheid. We ontvangen het volgens Ambrosius via Gods spreken in de Heilige Schrift. Zijn plichtenleer maakt duidelijk dat Godsspraak de bepalende factor is voor het menselijk handelen, het ijkpunt voor de moraal.

76 *De Officiis* 1.32.165: Pulchrum est ergo ut divinarum scripturarum humescamus adloquio et quasi ros sic in nos Dei verba descendant. Cum igitur sederis ad illam mensam potentis, intellege quis iste sit potens, et in paradiso delectationis positus atque in convivio sapientiae locatus considera quae apponuntur tibi. Scriptura divina convivium sapientiae est; singuli libri singula sunt fercula. Intellege prius quae habeant ferculorum dapes, et tunc mitte manum, ut ea quae legis vel quae accipis a Domino Deo tuo operibus exsequaris et collatam in te gratiam officii repraesentes, ut Petrus et Paulus, qui evangelizando vicem quamdam largitori muneris reddiderunt, ut possint singuli dicere: Gratia autem Dei sum quod sum ...